

-: રૂપરેખા :-

- 17.0 ઉદ્દેશો
- 17.1 પ્રસ્તાવના
- 17.2 ભારતના વિદેશ વેપારનું કદ
- 17.3 ભારતના વિદેશ વેપારની દિશા
- 17.4 લેણદેણની તુલા અને વેપારતુલાનો ખ્યાલ
- 17.5 ભારતમાં લેણદેણની તુલામાં અસમતુલાનાં કારણો
- 17.6 ભારતમાં લેણદેણની તુલામાં ખાધની અસરો
- 17.7 ભારતમાં લેણદેણની તુલાની ખાધ નિવારવાના ઉપાયો
- 17.8 સારાંશ
- 17.9 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 17.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
 - ⇒ ઉપયોગી પુસ્તકોની યાદી
 - ⇒ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ

17.0 ઉદ્દેશો :

ભારતના વિદેશ વેપારમાં કુલ આયાતો અને કુલ નિકાસો દ્વારા ભારતના વિદેશ વેપારનું કદ જાણીને આ આયાતો અને નિકાસો ક્યા ક્યા દેશમાંથી થાય છે, તેની નીતિકારોને માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. આથી આયાતો વધુ હોય અને દેશની નિકાસ ઓછી હોય ત્યારે આ વેપારમાં ખાધ જોવા મળે છે. આ ખાધ શેના કારણે ઊભી થાય છે, તે જાણીને સરકાર દ્વારા આ ખાધને દૂર કરવા ક્યાં ક્યાં પગલાંઓ ભરવામાં આવે છે, તેની માહિતી આ એકમમાંથી પ્રાપ્ત કરવાનો ઉદ્દેશ છે.

17.1 પ્રસ્તાવના :

શ્રમ વિભાજન અને વિશિષ્ટીકરણને પરિણામે જેનો ઉદ્ભવ થયો છે તેવો આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર દુનિયાની સમૃદ્ધિનું વિસ્તરણ કરે છે. તેથી જ વિદેશ વેપારને આર્થિક વિકાસના એક એન્જિન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વિદેશ વેપારનું કદ તેમજ વેપારની શરતો એ દેશના આર્થિક વિકાસના સ્વરૂપ અને વિકાસના સ્તરને ખૂબ જ અસર કરે છે. વિશ્વના વિકસિત દેશો જેવા કે, બ્રિટન, અમેરિકા, ફ્રાંસ, જાપાન, જર્મની વગેરેના આર્થિક વિકાસનો અભ્યાસ કરતાં જણાશે કે તેમના આર્થિક વિકાસમાં વિદેશ વેપારની ભૂમિકા ખૂબ અગત્યની રહી છે.

આયાતો દ્વારા કોઈ એક દેશ જરૂરી યંત્ર સામગ્રી, મૂડીનાં સાધનો, કાચો માલ, યંત્રોના છૂટા ભાગો, ટેકનિકલ જાણકારી અને અન્ય જરૂરી વસ્તુઓ મેળવી શકે છે. આ બધી આયાતો દેશના આર્થિક વિકાસને ઝડપી બનાવવામાં ખૂબ અગત્યનો ફાળો આપે છે. એ જ રીતે નિકાસો

પણ વિદેશી હૂંડિયામણ મેળવીને અર્થતંત્રને વેગ પૂરો પાડે છે, તેથી આયાત-નિકાસ વેપારને ઘડનારાં પરિબલો દેશની આંતરિક આર્થિક પરિસ્થિતિ ઘડવામાં ખૂબ અગત્યનું કામ કરે છે. એવી જ રીતે દેશની આર્થિક પરિસ્થિતિ પરથી તેના આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનું માળખું, વેપારની દિશા, સ્વરૂપ અને પ્રમાણનો ખ્યાલ આવી શકે છે. દા.ત. જો દેશ અલ્પવિકસિત અને ખેતીપ્રધાન હશે તો તેના વિદેશ વેપારનું કદ નાનું હશે અને નિકાસો ખેતીની પેદાશો અને અન્ય કાચી વસ્તુઓની હશે, જ્યારે તેની આયાતોમાં વપરાશી વસ્તુઓ અને અન્ય તૈયાર પેદાશોનું પ્રમાણ વધારે હશે બીજી રીતે વિકાસશીલ ઔદ્યોગિક દેશોની મુખ્ય આયાતો યંત્ર-સામગ્રી, મૂડીનાં સાધનો, ટેકનીકલ જાણકારી વગેરેની હશે.

પ્રો. હેબલરના મતે આર્થિક વિકાસ માટે જે ચાર આવશ્યક પરિબલોનો તેમણે નિર્દેશ કર્યો હતો, જે વિદેશ વેપાર દ્વારા ઉપલબ્ધ થાય છે, જેમ કે, આંતરરાષ્ટ્રીય મૂડીરોકાણ દ્વારા મૂડીની પ્રાપ્યતા, અર્ધ-તૈયાર અને તૈયાર મૂડી માલસામાનનો લાભ, કાચા માલના સ્વરૂપમાં વિકાસના સાધન તરીકેનો લાભ તેમજ યંત્ર વિદ્યાની જાણકારી. આમ એટલું જ નહિ પરંતુ વિદેશ વેપારમાં આવતી દૃશ્ય અને અદૃશ્ય બાબતો આર્થિક વિકાસના એન્જિનને સતત ગતિશીલ રાખે છે.

17.2 ભારતના વિદેશ વેપારનું કદ :

કોઈ પણ રાષ્ટ્રનું વિદેશ વેપારનું કદ એટલે કે નાણાકીય સંદર્ભે આયાત અને નિકાસનું કુલ પ્રમાણ ભારતની કુલ આયાતો અને નિકાસોના પ્રમાણમાં વર્ષ 1990-91થી 2016-17 દરમિયાન થયેલા ફેરફારોનો ખ્યાલ નીચેના કોષ્ટક પરથી આવશે.

ટેબલ નં.1

ભારતનું વિદેશ વેપારનું કદ રૂ.કરોડમાં

વર્ષ	નિકાસ વેરો	આયાત આવક વેરો	વિદેશ વેપારનું કદ	વેપાર તુલાની ખાધ	ટકાવારી નિકાસ	ફેરફાર આયાત
1950-51	606	608	1214	-2	24.9	-1.5
1960-61	642	1122	1764	-480	0.3	16.8
1770-71	1535	1634	3169	-99	8.6	3.3
1980-81	6711	12,549	19,260	-5838	4.6	37.3
1990-91	32,553	43,198	75,751	-10,645	17.7	22.3
2000-01	2,01,356	2,28,307	4,29,663	-26950	26.6	5.9
2010-11	11,36,964	16,83,867	28,20,431	-546503	34.5	23.4
2018-19	2307726	3594675	5902401	1286948	18.0	19.8

સ્ત્રોત :- Director General of Commercial Intelligence & Statistics, DGC (I&S), Kolkata

ટેબલ નં-1 નો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે ભારતના વિદેશ વેપારના કદમાં નોંધપાત્ર વધારો થયેલો જણાય છે. વર્ષ 1950-51માં વિદેશ વેપારનું કદ 1214 કરોડનું હતું. જે વધીને 1990-91 માં 75,751 કરોડ થયું હતું. એવી જ રીતે વર્ષ 2018-19માં પણ ભારતના વિદેશ

વેપારનું કદ 59,02,401 કરોડ થયું હતું. આમ 1990-91થી વર્ષ 2018-19ના 28 વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન 65 ગણો વધારો થયેલો જોવા મળે છે. પરંતુ ભારતના વિદેશ વેપારના કદમાં થયેલા આ વધારા સંદર્ભે કેટલીક બાબતો તરફ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. જેમ કે વિદેશ વેપારના કદમાં થયેલો વધારો મોટાભાગે આયાત વૃદ્ધિના લીધે જ થયેલો જોવા મળે છે. જે વેપારતુલાની ખાધમાં વધારો થયેલો જણાય છે.

જો ભાવવધારાની અસરોનું સમાયોજન કરવામાં આવે તો વિદેશ વેપારના કદમાં થયેલ વાસ્તવિક વધારો ખરેખર ઓછો જણાય. એનો અર્થ એ થાય કે ભારતના વિદેશ વેપારના કદમાં થયેલો મોટાભાગનો વધારો નાણાકીય સ્વરૂપનો જ છે.

વિદેશ વેપારના કદમાં થયેલ મોટા ભાગનો વધારો છેલ્લા ત્રણ દાયકામાં થયેલો છે. જેમ કે, 1950-51માં ભારતનું વિદેશ વેપારનું કુલ કદ 1214 કરોડ હતું. જે વધીને 1990-91 માં 75,751 કરોડ થયું હતું. આમ 1950-51 થી 1990-91ના ચાર દાયકા દરમિયાન ભારતના વિદેશ વેપારના કદમાં 35 ગણો વધારો થયો હતો. જ્યારે 1990-91થી 2018-19 ના લગભગ ત્રણ દાયકાના સમયગાળામાં વિદેશ વેપારના કદમાં લગભગ 65 ગણો વધારો થયો હતો. આથી કહી શકાય કે આર્થિક સુધારા અપનાવ્યા બાદ ભારતના વિદેશ વેપારના કદમાં નોંધપાત્ર વૃદ્ધિ થઈ છે.

17.3 ભારતના વિદેશ વેપારની દિશા :

સ્વતંત્રતા પૂર્વે ભારતનો વિદેશ વેપાર રિકાર્ડોના તુલનાત્મક ખર્ચના સિદ્ધાંત અનુસાર થતો ન હતો, પરંતુ બ્રિટિશ શાસનના હિતને અનુલક્ષીને નક્કી કરવામાં આવતો હતો. એટલે કે ભારતે કયા દેશો પાસેથી આયાત કરવી અને કયા દેશોમાં તેણે નિકાસ કરવી તે અંગેનો નિર્ણય બ્રિટિશ સરકાર દ્વારા લેવામાં આવતો, જેના કારણે ભારતનો મોટાભાગનો વિદેશ વેપાર બ્રિટન અને તેના સંસ્થાન દેશો સાથે હતો. પરંતુ આઝાદી પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ અમુક વર્ષો સુધી એ મુજબ વેપાર ચાલ્યો, પરંતુ 1951 પછીના આયોજન કાળ દરમિયાન ભારતના વિદેશ વેપારની દિશામાં ફેરફારો થયા અને જેમાં ખાસ કરીને 1991 ના આર્થિક સુધારા પછી ભારતના વિદેશ વેપારની દિશામાં ખૂબ જ મોટા ફેરફારો થયેલા જોવા મળે છે.

ટેબલ નં.2

ભારતનાં કુલ નિકાસ વેપારમાં જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રોનો (ટકાવારી) ફાળો

ક્રમ	દેશો	કુલ નિકાસમાં 1990-91	ટકાવારી હિસ્સો 2016-17
(1)	OECD Organization for Economic Co-Operation and developmentનાં રાષ્ટ્રો	56.47	38.93
(2)	OPEC Organization of the Petroleum Exporting Countries)	5.62	17.80
(3)	પૂર્વ યુરોપના દેશો	17.87	0.94
(4)	વિકસિત રાષ્ટ્રો (વિકાસમાન)	17.07	42.03
(5)	અન્ય રાષ્ટ્રો	2.94	1.18

Source - Director General of commercial intelligence and statistics

ઉપરોક્ત ટેબલનો અભ્યાસ કરતા ખ્યાલ આવે છે કે OECDના દેશોમાં ભારતની નિકાસનો હિસ્સો 1990-91માં 56.47% હતો જે ઘટીને 2016-17 માં 38.93 % જેટલી નિકાસો ભારતની OECDના દેશોમાં થતી હતી. જ્યારે OPECના દેશોમાં ભારતની નિકાસો 1990-91માં 5.62% હતી, જે વધીને આ દેશોમાં 2016-17માં 17.80 % જેટલી નિકાસો OPEC ના દેશોમાં થતી હતી. જ્યારે પૂર્વ યુરોપના દેશોમાં ભારતની નિકાસો 1990-91માં 17.87 % હતી. જે આ દેશોમાં ઘટીને 2016-17માં 0.94 % નિકાસો થતી હતી. એવી જ રીતે વિકસિત રાષ્ટ્રોમાં ભારતની કુલ નિકાસો 1990-91માં 17.07 % થતી હતી, જે 2016-17માં વધીને 42.03 % થઈ હતી. આમ જોઈ શકાય છે કે ભારતના કુલ નિકાસ વેપારમાં જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રોની ટકાવારી ફાળો તપાસતા ભારતની કુલ નિકાસ વેપારમાં 1990-91માં OECD ના દેશોમાં ભારતની નિકાસો વધુ થતી હતી, પરંતુ એ નિકાસોનું પ્રમાણ 2016-17માં ઘટેલું જોવા મળે છે. જ્યારે 1990-91માં વિકસિત રાષ્ટ્રોમાં ભારતની નિકાસો 17.07% હતી જે વધીને 2016-17માં 42.03% જોવા મળે છે. એટલે કે ભારતના નિકાસોની તરાહ વિકાસમાન દેશો સાથે વધુ જોવા મળે છે.

આમ, ભારતના નિકાસ વેપારની દિશામાં થયેલા ફેરફારોના આધારે આપણે આયાત-વેપારની દિશામાં થયેલા ફેરફારો પણ તપાસવા જરૂરી બને છે. જેની વિગતો ટેબલ નં.3માં આપવામાં આવી છે.

ટેબલ નં.3

ભારતના કુલ આયાત-વેપારમાં જુદા જુદા રાષ્ટ્રોની ટકાવારી ફાળો.

ક્રમ	દેશો	કુલ આયાતમાં 1990-91	ટકાવારી હિસ્સો 2016-17
(1)	OECD Organization for Economic Co-Operation and development નાં રાષ્ટ્રો	57.22	29.42
(2)	OPEC (Organization of the Petroleum Exporting countries)	16.30	24.15
(3)	પૂર્વ યુરોપના દેશો	6.82	1.92
(4)	વિકસિત રાષ્ટ્રો (વિકાસમાન)	18.66	44.22
(5)	અન્ય રાષ્ટ્રો	0.01	2.63

Source - Director General of commercial Intelligence and statistics

ઉપરોક્ત ટેબલ નં.3નો અભ્યાસ કરતા ખ્યાલ આવે છે ભારતના કુલ આયાત વેપારમાં જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રોની ટકાવારી ફાળામાં જોઈએ તો OECDનાં રાષ્ટ્રોમાંથી થતી કુલ આયાતોનો હિસ્સો 1990-91માં 57.22% હતો, જે ઘટીને વર્ષ 2016-17માં 29.42% જેટલો ભારતના કુલ આયાત વેપારમાં આ OECDના રાષ્ટ્રોનો હિસ્સો હતો. એવી જ રીતે ભારતના કુલ આયાત વેપારમાં OPECનાં રાષ્ટ્રોમાંથી કુલ આયાત વેપારમાં ટકાવારી હિસ્સો 1990-91માં 16.30% જેટલો હતો, જેનું પ્રમાણ વર્ષ 2016-17માં વધેલું જોવા મળે છે. ભારતના કુલ આયાત વેપારમાં વિકાસમાન રાષ્ટ્રોનો ફાળો 1990-91માં 18.66% હતો, જે વધીને 2016-17માં 44.22% જેટલો થયો. છે. આમ 1990-91માં ભારતના કુલ આયાત વેપારમાં OECDનાં રાષ્ટ્રોમાંથી થતી આયાતોનો હિસ્સો વધુ હતો. પરંતુ જેમાં વર્ષ 2016-17માં આવાં રાષ્ટ્રોનો હિસ્સો ઘટેલો

જોવા મળે છે. જ્યારે 1990-91માં ભારતના કુલ આયાત વેપારમાં વિકાસમાન રાષ્ટ્રોમાંથી થતી આયાતોનો હિસ્સો ઓછો હતો, જે વર્ષ 2016-17માં વધીને 44.22% જેટલો જોવા મળે છે.

આમ, ભારતના આયાત વેપારની દિશામાં જોઈએ તો ભારતના વિદેશ વેપારમાં 1990-91માં ભારતના કુલ વેપારમાં આયાતો અને નિકાસો OECDના રાષ્ટ્રોમાંથી આયાત-નિકાસ વધુ થતી જોવા મળતી હતી. જેમાં વર્ષ 2016-17માં આ વેપારની દિશામાં પરિવર્તન થયેલું જોવા મળે છે. એટલે કે ભારતના વિદેશ વેપારમાં ભારતની નિકાસો અને આયાતો વર્ષ 2016-17માં વિકસિત અને વિકાસમાન રાષ્ટ્રો સાથે વેપારનો હિસ્સો વધેલો જોવા મળે છે.

17.4 લેણદેણની તુલા અને વેપારતુલાનો ખ્યાલ :

આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં વેપારતુલા અને લેણદેણની તુલા બંને પાયાના ખ્યાલો છે. આથી આ બંને ખ્યાલોનો અર્થ જોઈએ તો.

- (1) **વેપારતુલા :** વેપારતુલા એ એક રાષ્ટ્ર અને બાકીનાં રાષ્ટ્રો વચ્ચેના દૈનિક વસ્તુઓની આયાત અને નિકાસ અંગેનો આર્થિક હિસાબ છે.
- (2) **લેણદેણની તુલા :** લેણદેણની તુલા કોઈપણ દેશની આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક સ્થિતિનો ખ્યાલ મેળવવાની પારાશીશી છે. એટલે જ કિંડલ બર્જર મુજબ લેણદેણની તુલા એટલે કોઈ એક દેશના નિવાસીઓ અને અન્ય દેશના નિવાસીઓ વચ્ચે ચોક્કસ સમયગાળા માટે કરવામાં આવતા તમામ પ્રકારના આર્થિક વ્યવહારોનો સંક્ષિપ્ત હિસાબ.

પ્રો. પી.સી. એલ્સવર્થ અનુસાર, “લેણદેણની તુલા એ એક એવી હિસાબી આર્થિક પ્રવૃત્તિ છે કે જેમાં કોઈ દેશના નાગરિકો અને અન્ય દેશના નાગરિકો વચ્ચે ચોક્કસ સમયગાળા દરમિયાન (સામાન્ય રીતે 1 વર્ષ) કરવામાં આવતા તમામ પ્રકારની આર્થિક લેવડદેવડની ગણતરી કરવામાં આવે છે.”

17.5 ભારતમાં લેણદેણ તુલામાં ખાધ (અસમતુલા)નાં કારણો :

1950 પછીથી વિશ્વના મોટાભાગનાં રાષ્ટ્રો લેણદેણની તુલાની ખાધનો સામનો કરી રહ્યાં છે. વિકાસ સાધતાં રાષ્ટ્રો આર્થિક વિકાસના શરૂઆતના તબક્કામાં જુદાં-જુદાં ક્ષેત્રોનો આર્થિક વિકાસ સાધવા માટે નિકાસોની તુલનામાં આયાતો વધુ કરે છે. જ્યારે નિકાસોમાં જોઈએ એટલો ઝડપથી વધારો થતો નથી. પરિણામે લેણદેણની તુલામાં ખાધ સર્જાય છે. આમ લેણદેણની તુલામાં જોઈએ તો આયાતો કરતાં નિકાસો હંમેશાં ઓછી રહી છે. જે અંગેની વિગતો ટેબલ નં.4માં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

ટેબલ નં.4

કે લેણદેણની ખાધ (રૂા.કરોડમાં)

વર્ષ	નિકાસો	આયાતો	કે લેણદેણની તુલાની ખાધ
1950-51	606	608	-2
1981-81	6711	12549	-5838
1990-91	32553	43198	-10645
2005-06	456418	660409	-203991
2010-11	1136964	1683467	-546503
2015-16	1716384	2490306	-773921
2018-19	2307726	3594675	-1286948

Source - Director General of commercial Intelligence and statistics

(1) ભારતમાં આયોજન દરમિયાન લેણદેણ તુલાની ખાધ સતત વધતી રહી છે. જેના કારણ માટે એવું કહી શકાય કે ભારતે આર્થિક વિકાસ દરમિયાન આયાતો સવિશેષ પ્રમાણમાં કરવી પડી છે. જેના પરિણામે વેપાર તુલાની ખાધ 1950-51માં -2 કરોડ હતી, જે 2018-19માં વધીને -1286948 થઈ છે. વર્ષ 2018-19માં આમ વેપાર તુલાની ખાધ સતત વધતી જોવા પામી છે.

(2) નિકાસમાં ધીમો વધારો :-

આયોજનકાળ દરમિયાન ભારતની નિકાસોમાં વધારો થયો છે, પરંતુ જે ઝડપથી આયાતો વધી છે, તે ઝડપથી નિકાસોમાં વધારો થયો નથી. ભારતની નિકાસો 1950-51માં 606 કરોડ હતી, જે વધીને 1980-81માં 6711 કરોડ થઈ હતી. જે 2010-11માં 1136964 કરોડ થઈ હતી, જે વધીને 2018-19માં 2307726 કરોડ થઈ હતી. આમ, ભારતની નિકાસોમાં ધીમો વધારો થયો હતો. ભારતની નિકાસી વસ્તુઓ મુખ્યત્વે પ્રણાલિકાગત રહી હતી. તેમજ ભારત સરકારની આયોજનની શરૂઆતમાં નિકાસનીતિ પ્રોત્સાહન હતી. આ ઉપરાંત મૂડીવાદી દેશોની સંરક્ષણ નીતિને કારણે ભારતની નિકાસો વધી નથી.

(3) આયાતોમાં વધારો :-

ભારતના આયોજનકાળ દરમિયાન વિકાસ માટેની આયાતો અને જાળવણી આયાતોમાં સતત વધારો થયો છે. ભારતની આયાતો 1950-51માં 608 કરોડ હતી જે વધીને 1980-81માં 12549 કરોડ થઈ હતી. 2010-11માં 1683467 કરોડ અને 2018-19માં 3594675 કરોડની આયાતો થઈ હતી. આમ ભારતની જંગી આયાતોમાં વધારો થવાના કારણમાં જોઈએ તો દેશમાં વસ્તી વૃદ્ધિ અને આવક વૃદ્ધિને કારણે આયાતી વસ્તુઓની માંગમાં વધારો થયો હતો. તેમજ ખનિજ તેલ અને પેટ્રોલિયમ પેદાશોના ભાવોમાં વધારો થતા તેમજ 1949, 1966 અને 1991માં રૂપિયાનું અવમૂલ્યન કરાયું હતું, જેથી આયાતો મોંઘી થઈ હતી.

(4) યોજનાઓના કદમાં વધારો :-

ભારતમાં પ્રથમ યોજનાને બાદ કરતા આપણી બધી જ પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં મહત્વાકાંક્ષા વધતી જવાથી દરેક અનુગામી યોજનાનું કદ પુરોગામી યોજના કરતાં બમણું હતું. પરિણામે ખાધપૂરવણીથી વિદેશી દેવાના બોજામાં વધારો થયો જેના પરિણામે લેણદેણની તુલામાં ખાધ ઊભી થઈ હતી.

(5) ખાધપૂરક નાણાતંત્ર :-

ભારતની પાંચવર્ષીય યોજનામાં જાહેર ક્ષેત્રના ખર્ચને પહોંચી વળવા દરેક પંચવર્ષીય યોજનામાં વિશેષ ખાધ પૂરવણી કરવી પડી છે. એટલું જ નહીં લક્ષ્યાંક કરતાં પણ વિશેષ ખાધ પૂરવણી થઈ છે. પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનામાં રૂ.333 કરોડ હતી. જે આઠમી પંચવર્ષીય યોજનામાં રૂ.20,000 કરોડના લક્ષ્યાંક સામે ખાધ પૂરવણીનું વાસ્તવિક પ્રમાણ 38411 કરોડ થયું હતું.

(6) વિદેશી દેવાના પ્રમાણમાં વધારો :-

ભારતમાં વિદેશી દેવું પણ વધવા પામ્યું છે. વિશ્વબેંકના અંદાજ અનુસાર ભારત અતિ દેવાદાર દેશ છે. 1990-91માં વિદેશી દેવું રૂ.1,63001 કરોડ હતું, જે વધીને 1999-2000 માં 4,24,271 કરોડ હતું. જે રાષ્ટ્રીય આવકના 22 ટકા હતું. આમ, વિદેશી દેવાને કારણે મુદલ અને વ્યાજની ચૂકવણીનો બોજો વધતો ગયો હતો. જે વર્ષ-2018 માં 1,801.98 યુ.એસ. બિલિયન ડોલર થયું છે.

(7) અદૃશ્ય વેપાર ક્રમાંકમાં સ્થગિતતા :-

ભારતની લેણદેણની તુલાના કારણે છેલ્લા કેટલાક સમયથી અદૃશ્ય આવકની સ્થગિત સપાટી, વિદેશોમાં રહેલા ભારતીયોના રેમિટન્સ અને પ્રવાસમાં આવેલી સ્થગિતતા વગેરે છે. આ સાથે દેશના આયાત મૂલ્યના બિલમાં ખનિજ તેલના ભાવ વધારાને કારણે વેપારતુલા અને લેણદેણની તુલાની ખાધ વધી છે.

17.6 ભારતમાં લેણદેણની તુલા માં ખાધની અસરો :

લેણદેણની તુલામાં ખાધની અર્થતંત્રમાં વિવિધ ક્ષેત્રો પર અનેક વિધ પ્રતિકૂળ અસર થાય છે. જેની અસરો આ મુજબ થઈ શકે:

(1) ઉત્પાદન, રોજગારી અને આવકમાં ઘટાડો :-

લેણદેણની તુલામાં ખાધને પરિણામે અર્થતંત્રમાં નિકાસી ઉદ્યોગોમાં નિકાસી વસ્તુની માંગ ઘટે છે. નિકાસી વસ્તુની માંગ ઘટતાં નિકાસી ક્ષેત્રોમાં ઉત્પાદન, રોજગારી, આવક અને માંગમાં ઘટાડો થાય છે. આમ નિકાસી ક્ષેત્રમાં થતા ઘટાડાની અસર અન્ય ક્ષેત્રો પર થતી જોવા મળે છે. અર્થતંત્રમાં અન્ય ક્ષેત્રો જેવાં કે વપરાશી વસ્તુની માંગ અને મૂડીગત વસ્તુની માંગમાં ઘટાડો થાય છે, પરિણામે અન્ય રાષ્ટ્રોમાં ઉત્પાદન રોજગારી, આવક, માંગમાં વધારો થાય છે.

(2) ઉદ્યોગ-ધંધા પર ખરાબ અસર :-

લેણદેણની તુલામાં ખાધને પરિણામે જે અર્થતંત્રમાં નિકાસોની તુલનામાં આયાતોનું પ્રમાણ વધુ હોય ત્યાંના વ્યાપાર-ધંધા પર ખરાબ અસર થાય છે. કેમ કે એક બાજુ નિકાસી ક્ષેત્રમાં માંગમાં ઘટાડો થવાથી આ ક્ષેત્રમાં રોકાયેલા લોકોની આવકમાં ઘટાડો થશે. આથી તેઓ અગાઉની તુલનામાં માંગ ઓછી કરશે. આને પરિણામે આંતરિક બજારમાં એક પ્રકારની મંદીનું વાતાવરણ સર્જાશે. જ્યારે બીજી બાજુ આયાતોમાં વધારો થાય છે. તે દેશના ઉદ્યોગ ધંધામાં પણ એક પ્રકારની તેજ આવે છે. આમ, લેણદેણની તુલામાં ખાધને પરિણામે અર્થતંત્રમાં ઉદ્યોગ-ધંધા પર પ્રતિકૂળ અસર થઈ શકે છે.

(3) રાષ્ટ્રીય આવકમાં ઘટાડો :-

લેણદેણની તુલાની ખાધ અર્થતંત્રમાં રાષ્ટ્રીય આવકમાં ઘટાડો કરે છે. કેમ કે જે દેશના અર્થતંત્રમાં લાંબાગાળા સુધી લેણદેણની તુલામાં ખાધ રહેતી હોય ત્યાં અર્થશાસ્ત્રના નિયમ અનુસાર નિકાસોમાં ઘટાડો થવાથી નાણાંના પુરવઠામાં અનિચ્છનીય ઘટાડાને પરિણામે જુદાં-જુદાં ક્ષેત્રના વિકાસ માટે પૂરતા પ્રમાણમાં મૂડીરોકાણ થઈ શકતું નથી. આથી રાષ્ટ્રીય આવકમાં ઘટાડો થાય છે.

(4) માથાદીઠ આવકમાં ઘટાડો :-

લેણદેણની તુલામાં ખાધને પરિણામે અર્થતંત્રમાં નિકાસોમાં ઘટાડો થવાથી આ ક્ષેત્રમાં રોકાયેલા લોકોની આવકમાં ઘટાડો થાય છે. આને પરિણામે અર્થતંત્રમાં એક પ્રકારની ગુણક અસર કામ કરે છે. તેમજ દેશની રાષ્ટ્રીય આવક ઓછી હોય તેથી દેશના લોકોની માથાદીઠ આવક ઓછી જ રહે છે.

(5) બચત અને મૂડીસર્જન પર પ્રતિકૂળ અસર :-

દેશના અર્થતંત્રમાં લેણદેણની તુલામાં ખાધ રાષ્ટ્રીય આવક, માથાદીઠ આવક પર ખરાબ અસર જન્માવે છે. તેમની સીધી અસર બચત અને મૂડીસર્જનના દર પર થાય છે. દેશમાં રાષ્ટ્રીય આવક અને માથાદીઠ આવક વધુ હોય છે, તેમની પાછળનું એક કારણ લેણદેણની તુલાની

પુરાંત છે. અને લેણદેણની તુલામાં પુરાંત માત્ર રાષ્ટ્રીય આવક અને માથાદીઠ આવકમાં વધારો કરે છે, એમ કહી શકાય નહીં, પરંતુ બચત અને મૂડીસર્જનના દરમાં વધારો થાય છે. જ્યારે અલ્પવિકસિત અને વિકસતાં રાષ્ટ્રોમાં લેણદેણની તુલાની ખાધને પરિણામે રાષ્ટ્રીય આવક અને માથાદીઠ આવકમાં ઘટાડો થાય છે. આને પરિણામે બચત અને મૂડીસર્જનના દરમાં પણ ઘટાડો થવા પામે છે. આમ લેણદેણની તુલાની ખાધ બચત અને મૂડીસર્જનના દરમાં ઘટાડો કરવામાં નિર્ણાયક કામગીરી ભજવે છે.

(6) વિદેશી હૂંડિયામણની અનામતોમાં ઘટાડો :-

નિકાસોની તુલનામાં આયાતોનું પ્રમાણ વધવાથી અર્થતંત્રમાં તેટલા પ્રમાણમાં કીમતી વિદેશી હૂંડિયામણમાં ઘટાડો થાય છે. જે રાષ્ટ્રની લેણદેણની તુલામાં સતત લાંબાગાળા સુધી ખાધ રહેતી હોય તે રાષ્ટ્રને બે પ્રકારે નુકસાન થાય છે.

(1) આયાતોના સ્વરૂપમાં વસ્તુની ખરીદીના બદલામાં વિદેશી હૂંડિયામણની ચૂકવણી કરવાની રહે છે. (2) નિકાસોમાં અપેક્ષિત વધારો ન થવાથી વિદેશી હૂંડિયામણની કમાણી પ્રમાણમાં ઓછી થાય છે. આમ લેણદેણની તુલામાં ખાધને પરિણામે વિદેશી હૂંડિયામણની અનામતોમાં ઘટાડો થાય છે.

(7) આર્થિક વિકાસના દરમાં ઘટાડો :-

લેણદેણની તુલામાં સર્જાતી ખાધ દરેક દેશના આર્થિક વિકાસ પર માઠી અસર જન્માવે છે. કારણ કે રાષ્ટ્રીય આવક, માથાદીઠ આવક, ઉત્પાદન, રોજગારી, આવકમાં ઘટાડો થાય છે. જેના કારણે આર્થિક વિકાસના દરમાં અપેક્ષિત વધારો થઈ શકતો નથી.

આમ દેશની લેણદેણની તુલાની ખાધને કારણે ઉપરોક્ત પ્રકારની અસરો થાય છે. માટે લેણદેણની તુલાની ખાધ નિવારવા માટેના ઉપાયોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

17.7 ભારતમાં લેણદેણની તુલાની ખાધ નિવારવાના ઉપાયો :

ભારતમાં લેણદેણની તુલાની ખાધને નિવારવા માટે નીચેના ઉપાયો હાથ ધરવામાં આવ્યા છે.

(1) આયાતોમાં ઘટાડો :-

ભારતની પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન વિદેશ વેપારના પાસાને સમતોલ કરવા ભારત સરકારે આયાતો પર કડક નિયંત્રણોની શરૂઆત 1956-57થી કરી હતી, જેમાં આયાતોના વધતા પ્રમાણ પર નિયંત્રણ/અંકુશ મૂકવાની અને નિકાસોને પ્રોત્સાહન આપવાની નીતિ અપનાવી હતી. આ સાથે કેટલીક વસ્તુઓનું ઘરઆંગણે ઉત્પાદન કરવાના પ્રયાસો કર્યા છે. જેને પરિણામે કેટલીક વસ્તુઓની બાબતમાં સ્વાવલંબી બન્યા છીએ. એટલું જ નહીં યંત્ર સામગ્રી, રસાયણો, વપરાશી ચીજો અને ઉત્પાદક ચીજોની આયાતોમાં ઘટાડો નોંધાયો છે.

(2) આયાત અવેજીકરણની નીતિ :-

આયાત અવેજીકરણની પ્રક્રિયાને વેગ આપવા માટે ભારત સરકારે અનેક પગલાંઓ લીધાં છે. જેમકે, ભારતમાં જાહેર ક્ષેત્રનાં સાહસોને શક્ય હોય ત્યાં સુધી આયાતી પેદાશોના સ્થાને સ્થાનિક પેદાશો વાપરવાની સલાહ આયાતો ઉપર કડક નિયંત્રણો, દાણચોરી વિરુદ્ધ વ્યાપક ઝુંબેશ, આયાત ખર્ચાના આયાત ક્વોટા અને આયાત પ્રતિબંધ જેવા ઉપાયો હાથ ધરવામાં આવ્યા છે.

(3) નિકાસ વધારો :-

ભારતમાં હાલના સંજોગોમાં નિકાસોની અગત્યતા જેટલી આંકીએ તેટલી ઓછી છે. તેથી નિકાસમાં વધારો કરવા બીજી યોજનાના મધ્યભાગથી પગલાંઓ લીધાં છે. તેમજ 1991 બાદ ઉદારીકરણની નીતિ હેઠળ નિકાસ વૃદ્ધિ માટે અનેક પગલાંઓ લીધાં છે. જેમાં

- (1) નિકાસ પ્રોત્સાહન નીતિનો સ્વીકાર
 - (2) વિદેશ વેપાર બોર્ડની રચના
 - (3) રૂપિયાની આંશિક પરિવર્તનશીલતા
 - (4) સલાહકાર સમિતિઓ
 - (5) આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર સંસ્થાની રચના
 - (6) મુક્ત આયાત નિકાસ નીતિ
 - (7) આયાત જકાતમાં વધારો
 - (8) મુક્ત વેપાર ઝોન અને 100 ટકા નિકાસલક્ષી એકમોને મુક્તિ
 - (9) જકાત મુક્તિની યોજના
 - (10) નિકાસ સામે આયાત પરવાના આપવાની યોજના
 - (11) રૂપિયાનું 1991માં બે તબક્કામાં 18 ટકા અવમૂલ્યન
 - (12) નિકાસની આવકને કરવેરામાં રાહત આપવામાં આવી હતી.
 - (13) નિકાસગૃહો અને વેપારીગૃહોના વિકાસ પર ભાર મુકાયો હતો.
- (4) રૂપિયાનું અવમૂલ્યન :-

ભારતમાં આયોજન દરમિયાન નિકાસો કરતાં આયાતો વધારે હતી. તેથી ભારતે 1966માં રૂપિયાના મૂલ્યમાં 57.5 ટકા ઘટાડો કર્યો હતો. તેમજ જુલાઈ 1991માં સરકારે રૂપિયાનું બે તબક્કામાં 18 ટકા અવમૂલ્યન કર્યું હતું. પરિણામે નિકાસો વધારે નફાકારક બની હતી.

- (5) આગોતરા આયાત પરવાના :-

નિકાસી વસ્તુના ઉત્પાદકને આગોતરા આયાત પરવાના આપવામાં આવે છે. જેથી નિકાસકારને નિકાસ અંગે ચોક્કસ ખાતરી પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી નિકાસકાર આવા આગોતરા આયાત પરવાના હેઠળ જકાત ભર્યા વિના કાચા માલની આયાત કરી શકે છે. જેથી લેણદેણની તુલાની ખાધ ઘટાડવામાં મદદરૂપ બને છે.

- (6) વિદેશી સહાય :-

લાંબા સમયને અંતે પાકતી ઓછી વ્યાજની વિદેશી લોનને વિદેશી સહાયને મદદ કહેવામાં આવે છે. ભારતને વિદેશી સહાય કેટલીક વાર ગ્રાન્ટના સ્વરૂપમાં મળે છે. જેમાં વ્યાજ અને મુદ્દલની ચૂકવણી કરવાની હોતી નથી. જેથી નિકાસ વેપારને મદદ મેળવતા લેણ-દેણની તુલાની ખાધ ઘટે છે.

- (7) જકાત પરત યોજના :-

ભારતમાં નિકાસી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન માટે નિકાસી વસ્તુના ઉત્પાદકો કેટલીક આયાતો જેવી કે કાચોમાલ, અર્ધ તૈયાર માલ પર જે આયાત-જકાત ભરી હોય તેમજ જે આબકારી જકાત ભરી હોય તે નિકાસ કરનારા એકમોને પરત આપવાની યોજનાથી નિકાસોની હરિફાઈમાં વધારો થાય છે. આમ નિકાસો વધતાં લેણદેણની તુલાની ખાધ ઘટે છે.

17.8 સારાંશ :

ભારતના વિદેશ વ્યાપારમાં આયાત અને નિકાસોનું પ્રમાણ વધતાં વિદેશ વ્યાપારનું કદ સતત વધતું ગયું છે. એવી જ રીતે ભારતની આયાતો અને નિકાસો જુદા-જુદા સમયે જુદા-જુદા દેશોમાં થતી હતી, તેમાં પણ પરિવર્તનો થતા જોવા મળ્યાં છે. તેના પરિણામે ભારતની લેણદેણની તુલાની ખાધ સતત વધતી જતી જોવા મળે છે. આ ખાધને દૂર કરવા માટે સરકાર દ્વારા જે વિવિધ પગલાંઓ ભરવામાં આવે છે, તેને કારણે ભારતની નિકાસો વધતી જોવા મળે છે, પરંતુ નિકાસોની તુલનાએ ભારતની આયાતો વધુ વધતી જોવા મળે છે.

17.9 ચાવીરૂપ શબ્દો :

(1) વિદેશ વેપારનું કદ :-

કોઈ પણ રાષ્ટ્રનું વિદેશ વેપારનું કદ એટલે કે નાણાકીય સંદર્ભે આયાત અને નિકાસનું કુલ પ્રમાણ એટલે વિદેશ વેપારનું કદ.

(2) વિદેશ વેપારની દિશા :-

ક્યા ક્યા દેશો પાસેથી આયાત કરવી અને ક્યા ક્યા દેશોમાં નિકાસ કરવી તે અંગેનો ખ્યાલ એટલે વિદેશ વેપારની દિશા.

(3) વેપારતુલા :-

એક રાષ્ટ્ર અને બાકીનાં રાષ્ટ્રો વચ્ચેના દૈનિક વસ્તુઓની આયાત અને નિકાસ અંગેનો આર્થિક હિસાબ એટલે વેપારતુલા.

(4) લેણદેણની તુલા :-

કોઈ એક દેશના નિવાસીઓ અને અન્ય દેશના નિવાસીઓ વચ્ચે ચોક્કસ સમયગાળા માટે કરવામાં આવતી તમામ પ્રકારના આર્થિક વ્યવહારોનો હિસાબ એટલે લેણદેણની તુલા.

(5) આયાત-અવેજીકરણ :-

આયાત અવેજીકરણ એટલે આયાત વસ્તુઓની અવેજીમાં આવી શકે એવી વસ્તુઓનું આંતરિક ઉત્પાદન કરવાની નીતિ એટલે આયાત અવેજીકરણ નીતિ.

17.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

❖ નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબ આપો.

- (1) ભારતના વિદેશવ્યાપારના કદ અને દિશામાં થયેલ તાજેતરના ફેરફારોની વિગતે ચર્ચા કરો.
- (2) ભારતના વિદેશ વ્યાપારની દિશામાં થયેલા ફેરફારો તપાસો.
- (3) લેણદેણની તુલાનો અર્થ આપી, લેણદેણની તુલાની અસમતુલાનાં કારણો જણાવી, આ અસમતુલાને નિવારવાના ઉપાયો જણાવો.

❖ ટૂંકમાં જવાબ આપો.

- (1) વિદેશ વ્યાપારનું કદ એટલે શું?
- (2) વિદેશ વ્યાપારની દિશા એટલે શું?
- (3) વેપારતુલા અને લેણદેણની તુલાનો અર્થ આપો.

(4) આયાત અવેજીકરણ નીતિ એટલે શું?

(5) નિકાસ પ્રોત્સાહન પગલાંઓ જણાવો.

❖ નીચેનાં વિધાનો ખરાં છે કે ખોટાં તે જણાવો.

(1) ભારતમાં 1990-91માં આયાતો વધુ હતી નિકાસોની તુલનાએ.

(2) વર્ષ 2018-19માં કુલ વિદેશ વ્યાપારનું કદ 5902401 રૂપિયા કરોડ હતું.

(3) 1990-91માં સૌથી વધુ નિકાસો OPEC રાષ્ટ્રમાં થતી હતી.

(4) 1990-91 તુલનાએ 2016-17માં વિકાસમાન રાષ્ટ્રોમાં ભારતની નિકાસો વધી છે.

(5) લેણદેણની તુલામાં માત્ર દશ્ય વસ્તુઓની ગણતરી થાય છે?

❖ ખરા ખોટાના જવાબો :-

(1) ખરું (2) ખરું (3) ખોટું

(4) ખરું (5) ખોટું

❖ નીચેનામાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરો (MCQ)

(1) ભારતના વિદેશ વ્યાપારમાં 1950-51માં વેપારતુલાની ખાધ કેટલી હતી?

(અ) -2 (બ) -99

(ક) -480 (ડ) -22

(2) ભારતની કુલ આયાતમાં 1990-91માં OECD નાં રાષ્ટ્રોનો હિસ્સો કેટલા ટકા હતો?

(અ) 16,30 % (બ) 18,66 %

(ક) 17,07 % (ડ) 57,22 %

(3) ભારતની કુલ નિકાસો 2016-17માં વિકાસમાન રાષ્ટ્રોમાન કેટલા ટકા હિસ્સો હતો?

(અ) 17,07 % (બ) 17,87 %

(ક) 42,03 % (ડ) 38,93 %

(4) જુલાઈ 1991માં સરકારે રૂપિયાનું કેટલા તબક્કામાં અવમૂલ્યન કર્યું ?

(અ) એક (બ) બે

(ક) ત્રણ (ડ) ચાર

⇒ ઉપયોગી પુસ્તકોની યાદી :

(1) Datt and Sundram, edition 2017, Indian Economy, S. Chand Publication, New delhi

(2) Economy survey 2017-18, Government of India

(3) R.B.I. Bulletin - 2018

⇒ MCQના જવાબો :

(1) અ (2) ડ (3) ક (4) બ